

GEEN GELU

HET BEGON in de zomer van 1942. Toen vanuit Westerbork de transporten naar de vernietigingskampen begonnen en joden de eerste oproepen ontvingen om zich te melden, wendden enkele bevriende joden zich tot mr. K.J. Frederiks, de toenmalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Of hij niet voor een vrijstelling van de *Arbeitseinsatz* kon zorgen. Frederiks vroeg aan Rauter, de *Höhere SS- und Polizeiführer*, toestemming om een aantal 'verdienstelijke joodse Nederlanders' van deportatie te vrijwaren. De fanatieke jodenhater Rauter weigerde. Frederiks bezocht daarna Schmidt, de vertegenwoordiger van de NSDAP in Nederland, en die zei wel ja.

Volgens Abel Herzberg, die zelf een van de uitverkorenen van Frederiks was, ging Schmidt akkoord omdat er een 'bittere vete' bestond tussen hem en Rauter: 'Rauter was ertegen dus was Schmidt vóór.' Jacques Presser geeft in zijn *Ondergang* een andere verklaring. Het was, stelt hij, Duits beleid om 'de neiging tot verzet' te kanaliseren door hier en daar een klein beetje toe te geven.

Wat die zomer begon als een overzichtelijk lijstje met vijf namen groeide in een paar maanden uit tot een lijst waarop honderden geprivilegieerden stonden. De 'lijst-Frede-

door Oeke Hoogendijk
en Xandra Schutte

riks' was een loterij met zo'n zevenhonderd hoofdprijzen, maar met nog veel meer nieten. Het bestaan

van de *Sperre* had zich als een lopend vuurtje verspreid en duizenden joden schreven de secretaris-generaal een wanhopige smeekbrief. De meesten werden afgewezen. Het criterium om voor de lijst in aanmerking te komen bleek rekbaar. Er stonden hoogleraren op, juristen, musici, toneelspelers, artsen en industriëlen met hun gezin, maar ook leraren, bibliothecarissen, verpleegsters en veel rijksambtenaren. Officieel ging het om joodse prominenten, in de praktijk was het ook vaak een kwestie van 'ons kent ons'.

Lijsten en stempels waren typerend voor de perfide verdeel-en-heerspolitiek van de Duitsers. De Diamantlijst, Puttkammerlijst, Palestinalijst en lijst-Frederiks: ze beloofden alle vrijstelling van deportatie, *'bis auf weiteres'*. Aan het eind van 1942 waren ruim veertigduizend joden *gesperrt*. Maar terwijl de ene na de andere lijst *platzte*, bleef de lijst-Frederiks wel bescherming bieden. 'Het uitverkoren volkje van Frederiks', zoals Presser de joden op de lijst van de secretaris-generaal later zou noemen, overleefde vrijwel geheel de oorlog.

DE DRIE VROUWEN die wij spreken, hebben van alles geprobeerd om aan de greep van de Duitsers te ontkomen. Althans, hun ouders deden dat. De Weinreblijst, onderduiken, vluchten naar het buitenland – veel is overwogen en onderzocht. Ze kwamen uiteindelijk op de lijst-Frederiks terecht. De vader van Bettie Veldman kende Frederiks van zijn studie in Leiden en vroeg hem in een persoonlijk onderhoud om een plaats. De vader van Cornelia de Jong stond als medisch generaal vanzelfspre-

Barneveld, kasteel de Schaffelaar

GUIDO VAN DOOREMAALEN

'Een gelukkige tijd' heet de film over de zeventienhonderd Barneveldjoden. Zij overleefden de oorlog omdat ze op de prominentenlijst van secretaris-generaal Frederiks stonden. Filmmakers Paul Cohen en Oeke Hoogendijk hadden veel moeite de ex-Barnevelders voor de camera te krijgen. Drie van de weigeraars wilden wél hun verhaal kwijt aan De Groene. 'Ik lijd nog altijd aan de schuldgevoelens van het overleven.'

KKKIGE TIJD

kend op de lijst; zelf kwam ze er via een kennis op. De familie van Debbie Klein was opgepakt en naar de villa van Fischer, het Haagse hoofd van de Sichterheidsdienst, gebracht. Via de burens werd een tante gewaarschuwd die contact opnam met de chef van haar vader, de directeur-generaal van landbouw. Die telefoneerde met Frederiks.

'Tot onze stomme verbazing', vertelt Debbie Klein, 'kwam om vier uur 's middags opeens Fischer de kamer binnen waarin wij zaten te wachten. We wisten niet anders dan dat we diezelfde avond naar Westerbork zouden worden gebracht. Fischer zei: "Die Kleins können gehen." We hadden geen idee waarom. We pakte onze koffers en liepen alsof we vlogen. Later hoorden we dat we op de Frederiksluist waren geplaatst.'

De plaats op de lijst was een geschenk uit de hemel. Achteraf gaan sommigen die dankzij Frederiks de oorlog overleefden, gebukt onder gevoelens van schuld en schaamte. 'Ik weet niet hoe de anderen het ervaren hebben, maar ik geneerde me destijds al zeer over onze uitzonderingspositie', zegt Bettie Veldman. 'Ik kon er met mijn joodse vrienden en vriendinnen niet vrijelijk over

Barneveld-joden klaar voor transport op station Barneveld 1943

sen gegeven door de aanwezige we- een cultureel leven dat uniek was. neveld was maar een onderdeelje.

ben geschreven over de ontberingen die ze leden. Zevenhonderd mensen zijn zevenhonderd karakters. Er waren aardige mensen en vervelende mensen. De aardige waren ver in de meerderheid.'

Legendarisch vervelend, of moet je zeggen: *vulgair*, was een van de rijke industriëlen. *Debbie Klein*: 'Die man was nu eenmaal *self made*. Een ontzettend dikke, brede man die heel veel ruimte nodig had. En hij sprak plat, dat lag natuurlijk niet goed. Tegenwoordig nemen ze les in plat praten.' Bettie Veldman weet nog hoe hij in De Biezen kwam pochen dat hij iedere week uit een van de dorpen een kilootje paling voor zijn kinderen liet komen. 'Dat je dat doet is één, maar dat je dat vertelt aan hongerige mensen die in geen twee jaar paling hebben gegeten, is twee. Het tekent zijn beschaving. Niet iedereen heeft dezelfde kinderkamer gehad, zouden mijn ouders zeggen.'

DE BARNEVELDERS voelden zich betrekkelijk veilig. 'Ten onrechte waren veel mensen niet bang genoeg', zegt Debbie Klein. Zelf heeft ze nooit het idee gehad dat de internering in Barneveld blijvend was. 'Ik denk niet dat ik er erg over heb nagedacht of de lijst echt veilig was', bekent Bettie Veldman. 'Voor een bom schuilen, is dat veilig? Op straat is het onveiliger, dus verschans je je in huis. Je zoekt de minst onveilige plek. Je durfde niet te veel aan de toekomst te denken.'

Aan het begin van de herfst van 1943 was het zover. Beschermheer Schmidt was onder mysterieuze omstandigheden gestorven en Rauter had al maanden de wegvoering van de *Protektionsjuden* bepleit bij

praten. Ik kon toch niet zeggen: "Mijn vader is zo belangrijk dat wij op een speciale lijst komen en niet worden doorgestuurd." Met als impliciete mededeling dat anderen minder belangrijk waren en wel vermoord mochten worden.'

HET CONTRAST was ook groot. Toen in de winter van 1942 grootscheepse razzia's plaatsvonden en het ook voor de 'Frederiks-joden' te gevaarlijk werd om thuis te blijven, werden ze ondergebracht in kasteel De Schaffelaar in Barneveld. Het neogotische kasteel verkeerde in een nogal bouwvallige toestand: het was hol, leeg, onverwarmd, zonder goede stookvoorzieningen en sanitair. Het was, in de woorden van Presser, niettemin 'een oase'. Er lag een bos om het kasteel en een biljartlaken van een grasveld. Er was geen afrastering waardoor de 'Barnevelders', zoals de Frederiks-joden al snel gingen heten, enigszins een illusie van vrijheid konden koesteren. Er was ook geen Duitser te bekennen.

De eerste families die in december 1942 arriveerden, namen bovendien hun huisraad mee. In de kale zalen van het kasteel werden met meegebrachte meubels, tapijten, schilderijen en klokken eigen huiskamers en zitjes getoverd. In februari en maart 1943 kwamen er zo veel mensen aan dat naast De Schaffelaar het nabijgelegen landhuis De Biezen in gebruik werd genomen.

Binnen de kortste keren werd er van alles georganiseerd. Er was een school voor de kinderen, er waren huisconcerten door de leden van het Concertgebouworkest die via hun dirigent Mengelberg op de lijst waren gekomen, er werden cursus-

schappers, en er werd een bibliotheek gevormd van de meegebrachte boeken. Zo goed en zo kwaad als het ging probeerden de Barnevelders hun gewone leven te immiteren.

'Er waren grammofoonconcerten, dat was heerlijk', herinnert Debbie Klein zich. Zij was dertien toen ze in Barneveld kwam en zat met haar familie in De Biezen. 'Er waren wedstrijden waarbij je moest raden wat er gespeeld werd. Er heerste een redelijk goede sfeer. De mensen zetten zelfs een beetje de bloemen buiten. Allerlei paren verwisselden van partner. Er was ook niet veel anders te doen. Het was echt een beetje een vrolijke boel. Ik had weliswaar niet het vriendje dat ik wilde hebben, ik had een noodvriendje.'

BETTIE VELDMAN was ook ondergebracht in De Biezen. Ze was achttien en had haar eindexamen hbs net afgerond. In Barneveld volgde ze lessen kunstgeschiedenis en Engels. 'Het was', vertelt ze, 'een heel gemengd gezelschap bij de Engelse conversatieles. Sam Swaab, de beroemde violist, deed er ook aan mee. Hij dacht dat hij Engels sprak, maar hij sprak geen Engels, geen Duits, geen Frans. Hij koeterwaalde met een grote zelfverzekerdheid. Geen buitenlander zou iets van zijn mengelmoesje hebben verstaan, maar ze zullen ongetwijfeld in alle talen "Ja, meneer Swaab" hebben gezegd.

Iedereen zette zich in om er het beste van te maken. Je probeerde je tijd zinnig te vullen. Als je iets wilde, zocht je een paar mensen bij elkaar die hetzelfde wilden, en een vakbekwame leraar of begeleider erbij. Die waren er volop. Er was

Er werd ook veel gelachen. We aten aan vaste tafels. Iedereen kon z'n oude mopjes weer kwijt waar het eigen gezin allang op was uitgekeken. Als het twee jaar langer had geduurd, was het veel grimmiger geworden.'

Maar hoe veel er ook werd gelachen en hoe stralend mooi de zomer van 1943 ook was, het was volgens Bettie Veldman afschuwelijk in Barneveld. 'Iedereen die zegt: "Ik was er zo gelukkig" is kortzichtig en dom. Je was door de moffen geïnterneerd en het was beangstigend en bedreigend. Een gevangenis met een roze randje is ook een gevangenis. Je leefde in doodsangst voor families en vrienden en op termijn voor jezelf.'

CORNELIE de Jong herinnert zich nauwelijks iets van haar tijd in Barneveld. Ze was 27 toen ze er aan-

Ervoer was het al beroerd, erna werd het nog veel beroerder. Het was geen gelukkige tijd.'

HET HEEFT haast iets grappigs dat zich binnen de elite weer een elite aftekende. Zowel Debbie Klein als Bettie Veldman herinneren zich het verschil tussen het chique kasteel en de 'meer volkse' villa De Biezen. Presser spreekt in *Ondergang* van 'het siervissenaquarium' en 'de goudvissenkom'. 'In De Biezen', zegt Debbie Klein, 'zaten niet van die ontzettend belangrijke, verwende intellectuelen als in De Schaffelaar. Er waren genoeg mensen die door de elite niet als elite werden gezien. De kak die sommige mensen onder die omstandigheden wilden volhouden, vond ik weerzinwekkend. Het ridicule van hun houding; het spreekt eigenlijk vanzelf dat we hier zitten.'

'Iedereen die zegt: "Ik was er zo gelukkig" is kortzichtig en dom'

kwam. Ze weet nog wie er tegenover haar op de slaapzaal sliep en het bezoek van een paar studievriendinnen uit Leiden heeft diepe indruk gemaakt. Ze hadden koekjes bij zich, ze waren de buitenwereld. 'Voor de rest', fluistert ze, 'is het een groot gat in m'n geheugen. Ik weet niet meer wat ik er deed. Nu ben ik oud, toen was ik jong. Ik weet alleen dat het vreselijk was. Een gevangenis. Ik maakte me zorgen om kennissen en familie. Bar-

'De elite in het kasteel keek vol afschuw naar De Biezen', vertelt Bettie Veldman. 'Zij voelden zich de beste Barnevelders. Ik geloof dat men zich kleepte voor het diner en zich uitdoste voor de huisconcerten alsof men in Den Haag naar een concert ging. Je had mensen in De Schaffelaar die verdrietig waren vanwege hun centrale verwarming of hun privébadkamer en die zich tekort gedaan voelden. Er schijnen ook mensen naar Frederiks te heb-

Seyss-inquart. Dankzij Seyss-inquart, die de belofte aan Frederiks gestand wilde doen, werd het Westerbork en niet Bergen-Belsen. Op 29 september ontruimden de Duitsers De Schaffelaar en De Biezen. Bijna dertig Barnevelders wisten te vluchten.

In Westerbork kwamen de Barnevelders als groep binnen. De journalist Philip Mechanicus noteerde het in zijn dagboek: 'De Barnevelders, de nobelen, die door hun aartsvijanden op een gouden schaalte waren gezet en die zich in de zoete droom wieden dat hun niet zo gauw iets gebeuren kon, waren met een slag tot dezelfde paupers verlaagd als het *profanum vulgus*, dat geen bijzondere verdiensten kon doen gelden en rechtstreeks uit zijn huizen was gesleurd en in de modder gesloten.'

Hoezeer de Barnevelders ook moesten ploeteren in de modder, hun uitzonderingspositie bleef gehandhaafd. *Debbie Klein*: 'Er was ruimte genoeg om ons in twee barakken te doen, maar om ons te pesten werden we met z'n allen in één barak gestopt. Een van de *alte Kampfeinsässen*, die al heel lang in Westerbork zat en veel macht had, zei: "*Hoffentlich liegt Barneveld in die Ferne bald.*" Hij en veel anderen waren woedend dat ze ons niet meteen mochten doorvoeren.'

De Barnevelders waren nog steeds vrijgesteld van de deportaties die elke dinsdagochtend in Westerbork plaatsvonden. 'In onze barak', zegt Bettie Veldman, 'leefde op maandagavond niet de angst dat ze zouden binnenstormen om de namen op te lezen van wie mee moesten op transport. Iedereen had relaties in andere barakken over wie je in angst zat, maar in onze ba-

rak werd geslapen en heerste rust. Dat is op zichzelf een onvoorstelbaar elitegevoel.'

'Natuurlijk besepte je dat je in een uitzonderingspositie zat', weet ook Debbie Klein. 'Het heeft mij ontzettend aangegrepen dat mijn makkertjes in het kamp op transport moesten.'

Cornelie de Jong herinnert zich dat haar vader in Westerbork nog in de strafbarak heeft gezeten. 'Mijn vader werd afgesnauwd door een Nederlandse SS'er. "Godverdomme, weet je wel wie ik ben!" zei hij. "Ik ben generaal!" Hij werd toen in het gevang gegooid. De mensen in de strafbarak werden het eerste op transport gezet.' Omdat haar vader bij de Barneveld-groep hoorde, liet de kampleiding hem verder ongemoeid.

De Barnevelders moesten net als de andere gevangenen in Westerbork werken. Over hun uitzonderingspositie praatten ze niet. 'Ik vertelde mijn makkertjes niet dat ik bij de Barnevelders hoorde', vertelt Debbie Klein. 'Het tuinbouwgroepje waar ik in werkte, had een grote samenhang en solidariteit. We hebben het er nooit over gehad dat de een beter zat dan de ander.'

'Als je de transporten zag met baby's en gebrekkigen en bejaarden had je weinig illusies', zegt Bettie Veldman. 'Wat moest je daarover praten? Je maakt elkaar alleen maar zeker. Je praatte over kleine dagelijkse zorgjes.'

HET WERD nog erger. Tot hun grote schrik werd de Barneveld-groep, ondanks protest van Frederiks, in september 1944 toch nog op transport gezet. Naar Theresienstadt. Het voormalige garnizoens-

Hotel De Witte Brug 1954

ANP

De Barnevelders waren nog niet aangekomen in Theresienstadt of er waren grote transporten naar Auschwitz, zogenaamd voor werkverschaffing. Alledrie herinneren ze zich dat ze wederom waren vrijgesteld. 'Ik zie ons nog op de appèlplaats staan', zegt Cornelie de Jong. 'Er werd expliciet gezegd dat de Barneveld-groep zich niet moest aanmelden. Het was een cruciaal

We moesten onze sterren afdoen.' Cornelie de Jong: 'We kregen vitaminepillen in de trein en er waren blikken Ovomaltine die het Zweedse Rode Kruis had gestuurd maar waar we nog nooit wat van hadden gekregen. De mannen moesten zich scheren en de vrouwen zich opmaken. Het was een gok, we wisten niet waar we terecht zouden komen. Toen de trein op dood spoor

ten er keurig aan tafel met vingerkommetjes. Als je zo verwilderd bent, weet je helemaal niet meer wat een vingerkommetje is.'

BETTIE VELDMAN was achtergebleven in Theresienstadt, waar ze door de Russen werd bevrijd. 'Ze kwamen in de nacht, het hele kamp was in rep en roer. Ze hebben ook naast mijn legerstee gestaan en ge-

sommige Barnevelders komt er een schuldgevoel bij: ze hebben als elite overleefd. Dat werd hun ook ingewreven door de naoorlogse historici. 'Waardoor zij wel en anderen niet?' vroeg Presser in *Ondergang*. Ze hebben het gered, schrijft hij bitter, 'onder bescherming van een ambtenaar op grond van geen ander criterium dan te behoren tot de joodse intellectuele bourgeoisie, aldus een klassenscheiding markerende die tot de afschuwelijkste bladzijden van de historie van het Nederlandse jodendom in bezettingstijd behoorde.'

NA DE OORLOG slikten de Barnevelders hun verhaal in en nog steeds zwijgen veel van hen liever over hun geprivilegieerde geschiedenis. De selectie van de Barnevelders was er een van zeer vele; *iedereen* klampte zich vast aan elke strohalm die zich voordeed. Hun veroordeling achteraf laat vooral zien dat de Duitse verdeel-en-heerspolitiek nog steeds doorwerkte.

'Ik denk altijd dat meteen wordt gedacht: dat zijn die elitaire mensen die de oorlog hebben overleefd', zegt Cornelie de Jong. Ze is even stil: 'Ik heb geluk gehad of ik heb geen geluk gehad. Ik heb niet zulke erge dingen meegemaakt als de mensen die in Auschwitz zijn geweest. Waarschijnlijk houdt het schuldgevoel verband met het feit dat de Barneveld-groep een elitaire groep was.'

Bettie Veldkamp is beslist: 'Ik vind niet dat Frederiks het had mogen doen. Hij was een van de hoogste Nederlandse autoriteiten en hij had nooit mogen zeggen: "Ik ken vijf joden die niet vermoord mogen worden." De anderen hadden ook

stade was in ieder geval mooi. Bettie Veldman praat er bijna lyrisch over: 'In Westerbork wou geen boompje groeien, geen grasje, het was een kale, afgetrapte vlakte. Prikkelraad en steen en modder en zand. Of het waaide, en dan waren er zandverstuivingen, of het rege en baggerde je door de modder. In Theresienstadt had je die wallen en oude huizen. Er groeiden oude bomen, het was er groen. Er was een park. Je kon er heerlijk in het gras in de zon liggen.'

In Theresienstadt bestond de Barneveld-groep nog steeds. De oude veten werden voortgezet, het gemeenschapsgevoel ook. *Bettie Veldman*: 'We waren geen ratten, we stonden elkaar niet naar het leven. Ik weet dat ik professor Meijers, een grootheid onder juristen, met een pannetje bij de gaarkeuken achter in de rij zag aansluiten in de hoop dat hij de gamel mocht leeglikken. Ik moest huilen dat professor Meijers zo'n honger had. Ik vond dat het einde van de vernedering: professor Meijers die van honger dreigt te sterven en toch nog een hapje probeert te krijgen.'

(Ingezonden mededeling)

ARNALDO

Aquarellen van munten uit de oudheid

opening zondag 17 mei 1998, 15.00 uur
door Mw. GERALDA JURRIJANS-HELLE
conservatrice Allard Pierson Museum
duur expositie t/m 30 mei 1998

Noorderstraat 61, Amsterdam
tel./fax: 020-6386904

moment. 'Het is een volkomen onbegrepen wonder', zegt Bettie Veldman.

In februari 1945 vond er een tweede wonder plaats. Er werd een transport naar het neutrale Zwitserland aangekondigd waar je op kon intekenen. Je werd verhoord of je ervoor in aanmerking kwam. De 'kandidaten' mochten niet te lang in Theresienstadt zijn geweest, ze moesten gezond zijn en niet te belangrijk. 'Mijn vader gaf op dat hij advocaat was', zegt Bettie Veldman. 'Daarmee waren zijn kansen verspeeld. Hij had sjouwerman moeten zeggen, of putjeschepper of tuinman. Alle mensen die iets verstandigs konden vertellen, werden geweigerd.'

HET HEEFT iets ironisch dat de prominente Barnvelders zich op eens heel eenvoudig moesten voordoen. Cornelia de Jong zei dat ze *Sekretärin* was. De vader van Debbie Klein, die voor de oorlog directeur van het Veterinaire Virusinstituut in Schiedam was, noemde zich *Tierarzt*. Allebei gingen ze mee.

'Je moest nette kleren aan', herinnert Debbie Klein zich. 'Keurige koffers kreeg je ineens. Die waren natuurlijk van andere mensen geweest. We reden door het kapotte Duitsland en het kon ons niet kapot genoeg zijn. Voor de Zwitserse grens werd de trein op een dood spoor gezet. De Duitsers die ons begeleidden, zeiden: "Abmachen!"

stopte, dacht ik: het gaat verkeerd. Je denkt dan niet zoals je nu denkt. Je kunt niet navertellen hoe je reageert als je leven wordt bedreigd.'

De trein ging werkelijk naar

De 'lijst-Frederiks' was een loterij met zo'n zevenhonderd hoofdprijzen, maar met nog veel meer nieten

Zwitserland. Voor Debbie Klein bracht dat een groot gevoel van bevrijding met zich mee. 'De bevolking van Kreuzlingen waar de trein binnenkwam, was geweldig. Ze stonden in grote massa's langs de rails en juichten en zwaaiden met vlaggetjes en brachten ons chocoladerepen en sigaretten. We stapten in Sankt Gallen uit. Daar heb ik voor het eerst weer een wc gezien zoals ik niet meer wist dat ze bestonden. Zo luxe, het was niet te geloven. Prachtig! Schoon! Met papier. Een bril. Een slot erop. Die wc was voor mij het summum van bevrijding.'

Voor Cornelia de Jong en Bettie Veldman bleef het gevoel van bevrijding uit. Cornelia de Jong maakte zich in Zwitserland zorgen over haar verwanten: 'Mijn ouders zaten nog in Theresienstadt en mijn zuster zat in een jappenkamp. Hoe kon je je nu bevrijd voelen?'

Ze kwam in een keurige Zwitserse familie terecht. 'De vrouw was geloof ik een Finse prinses. We za-

roepen: "De Russen zijn er!" Ik heb gezegd: "Als de Russen er nu zijn, zijn ze er morgenochtend ook nog." Ik heb me omgedraaid en heb doorgeslapen. Ik was uitgeput.

Het sterke verhaal is: de volgende ochtend waren er geen Russen. Ze waren alleen maar door Theresienstadt heen gereden. In de loop van de dag kwam een volgende lichte die is gebleven.'

Terug in Nederland, na een

lange en ijzige wekkende repatriëring, voelden ze zich ook niet bevrijd. 'We kregen een verschrikkelijke klap toen we hoorden wat er in Auschwitz was gebeurd', zegt Cornelia de Jong. 'Ik heb toen niet gedacht: "O God, ik ben er nog." Dat kwam waarschijnlijk later. Je kon nergens over praten. Als je zei dat je in een concentratiekamp had gezeten, was de reactie: "O, wat erg." Ik was vijftien jaar de kluts kwijt. Ik voelde me nergens thuis.'

In de zomer van 1945, toen de omvang van de ramp werkelijk tot me doordrong, was ik het liefst dood geweest', zegt Bettie Veldman. 'Dáár hoorde ik, dat was mijn kring. Het is heel moeilijk geweest om weer te leven. En ik lijd nog altijd aan de schuldgevoelens van het overleven. Puur het feit dat je leeft. Dat je tot die paar duizend mensen behoort die het overleefd hebben. Het is belachelijk, dat weet ik.'

Met het schuldgevoel van het overleven worstelen veel joden die de oorlog zijn doorgekomen. Voor

niet vermoord mogen worden. Hij had geen onderscheid mogen maken. Dat vond ik ook toen al. Ik heb daar toen ruzie met mijn vader over gemaakt. Ik weet dat iedere ethiek in dit soort situaties belachelijk is en een luxeprobleem. Er was helemaal geen sprake meer van ethische motieven, het was *catch as catch can* en wees blij dat je als muis uit de klauwen van de kat blijft.

Maar ik blijf erbij dat je niet in getallen mag werken met mensen. Daarom vind ik dat je de geschiedenis van de Barneveld-groep niet moet oprakelen. Het is niet het mooiste deel van de Nederlandse oorlogsgeschiedenis. Na vijftig is het nog steeds een probleem. Wat mag je een ander aandoen om jezelf te redden?'

'Ik heb nooit gezegd: Ik ben een Barnevelder met schuldgevoel', zegt Debbie Klein. Ze stelt dat het overleven van de Barnevelders in hoge mate door toeval is bepaald. Als de oorlog langer had geduurd, waren zij ook aan de beurt gekomen. 'Wat moet je dan doen? Net als Etty Hillesum weigeren onder te duiken omdat je het lot van je volk wil delen? Dat leidt tot nul overlevenden en niemand die het kan vertellen. Het is het eeuwige probleem of je helemaal principieel bent en daaraan overlijdt, of dat je denkt: zo lang ik er een ander geen kwaad mee doe, mag het.'

De namen van de geïnterviewde vrouwen zijn op hun verzoek gefingeerd. De film *Een gelukkige tijd* van Paul Cohen en Oeke Hoogendijk is 18 mei om 20.30 uur te zien op Nederland 3, NPS; vanaf 20 mei in het Filmmuseum te Amsterdam.

Zevenhonderd joden in B

SUSAN HART • Negen maanden lang leefden zij in betrekkelijke rust. Zij musiceerden, gaven elkaar les en wandelden in de tuinen. Op de avond van de 28ste september 1943 hielden ze nog een feestelijke revue. De volgende ochtend deden de Duitsers een inval. Iedereen werd eerst naar Westerbork gedeporteerd en vervolgens naar Theresienstadt. Vrijwel allen overleefden de oorlog. De documentaire *Barneveld* van Oeke Hoogendijk en Paul Cohen gaat over deze bijna zevenhonderd joden die tussen december 1942 en september 1943 waren ondergebracht in kasteel de Schaffelaar en tehuis 'De Biezen' in Barneveld.

'Lijst-Frederiks'

Tijdens de oorlog bestonden er verschillende lijsten die joden moesten beschermen tegen deportatie. Slechts één lijst heeft daadwerkelijk bescherming geboden, de 'Lijst-Frederiks'. Joden die op deze lijst stonden, kwamen in Barneveld terecht.

Voor het uitbreken van de oorlog was secretaris-generaal Frederiks hoofd van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Na de inval van de Duitsers en de vlucht van de koningin en haar ministers, nam zijn macht enorm toe. Hij had direct contact met de bezetter.

In de zomer van 1942, toen de deportaties in volle gang waren, vro-

gen enkele joden aan Frederiks of hij niet iets voor hen kon doen. Frederiks stapte naar de Duitsers en kreeg toestemming om een beperkte groep van vooraanstaande joden op een lijst te plaatsen die hen vrijstelde van 'Arbeitseinsatz.'

Eén van de joden die in Barneveld terecht kwam, is de moeder van filmmaakster Oeke Hoogendijk. Hoogendijk: 'Haar oorlogsverleden had een grote invloed op de sfeer bij ons thuis. Het was iets waar je maar beter niet over kon praten. Ik weet nog precies dat we in de auto zaten en mijn broers en ik er vragen over gingen stellen. Na twee zinnen begon mijn moeder al te huilen. Dan vraag je dus weer heel lang niks.' Jaren later raadde Oeke Hoogendijk haar moeder aan om eens bij Stichting '40-'45 met anderen overlevenden te praten. 'Ze zei: "Nou, dat doe ik maar niet. Daar zitten mensen die in Auschwitz hebben gezeten. Die zien mij aankomen met mijn verhaal over Barneveld." Dat antwoord is heel belangrijk geworden.' Dat haar moeder haar verleden bagatelliseerde was voor Hoogendijk een reden om op zoek te gaan naar het verhaal achter 'Barneveld'.

Het lukte haar zo'n zestig Barnevelders op te sporen en te interviewen. Als snel ontstond het plan voor een documentaire. Samen met schrijf-

FOTO RONALD REITSMA

ster Wanda Reisel, wiens ouders ook in Barneveld hebben gezeten, schreef ze het scenario. Gelijktijdig voerde ze interviews voor het Spielberg-project. 'Daardoor kon ik het Barneveld-verhaal in een breder perspectief plaatsen en vond ik een manier om met overlevenden over die verschrikkelijke gebeurtenissen te praten.'

Niet iedereen die Hoogendijk voor de film benaderde, wilde zijn of haar medewerking verlenen. Daarvoor was het schuldgevoel te groot. Hoogendijk kreeg brieven met: 'Wat wij hebben meegemaakt, houdt u dat maar stil.' Of: 'Wacht u maar tot wij dood zijn, gaat u dan die film maar maken.'

Kunt u ons nog redden?

Wie wel z'n verhaal wilde doen, is de klusjesman. Hij, zelf ook jood, was speciaal naar het kasteel gehaald voor de ambachtelijke klusjes. Want

arneveld

daar was niemand voor. De meeste bewoners hadden meer 'voornaam' en intellectuele beroepsuitoefeningen. Onder de Barnevelders bevonden zich juristen, artsen, professoren, kunstenaars, en alle joodse leden van het concertgebouworkest. Zij allen behoorden tot één van de begenadigde categorieën: vooraanstaand, intellectueel of verdienstelijk.

Uit de vele brieven en telegrammen die over zijn uit deze tijd, blijkt hoe willekeurig de selectie voor de lijst verliep en hoe groot de wanhoop was van de degenen die het niet lukten tot de 'Lijst-Frederiks' toegelaten te worden. Een telegram met onbekende datum: 'Moeten morgen naar Westerbork vertrekken kunt u ons nog redden?'

Van de zestig geïnterviewden worden er acht in de documentaire aan het woord gelaten. Hun verhalen geven allemaal een eigen kijk op de geschiedenis. Hoogendijk heeft iedereen zelf geïnterviewd, maar toen ze haar moeder aan het interviewen was, moest Paul Cohen het van haar overnemen. 'Je neemt elkaar toch in bescherming. Mijn moeder en ik. We hebben haar ook vaker geïnterviewd dan de anderen. Achteraf vind ik het goed van haar, dat ze haar grenzen stelde.'

Hoogendijks moeder heeft slechte herinneringen aan de Barneveldse

tijd. Dat geldt niet voor de meeste anderen in de documentaire. Daardoor wordt het verhaal zo speciaal. Je verwacht ellende en wanhoop, en dan zegt er iemand: '*It was the time of my life*'.

Aan het Barneveld-verhaal kleven op z'n minst enkele zeer dubieuze zaken. Wie betaalde het verblijf eigenlijk?

Feit is dat een deel daarvoor afkomstig was van de bank Lippmann-Rosenthal waaraan alle joden hun bezittingen hadden moeten afgeven. Cohen: 'Tot niet zo lang geleden was het een uitgemaakte zaak. Je was goed of je was fout. Nu komt dat grijze gebied in beeld. Sommige mensen waren goed en fout. Wat zou jij doen als je voor de keus stond? Hoe heldhaftig ben je, hoe angstig? Heb je pech of heb je geluk?'

Nadat de verhalen over Auschwitz bekend werden, is de uitverkoren positie als een boemerang bij de Barnevelders teruggekomen. Ook daarover gaat de documentaire. Het schuldgevoel waarmee de overlevenden nu nog worstelen is een onrechtvaardigheid die alleen het leven zelf kan bedenken. Hoe wrang is het om uit de mond van een jood te horen: 'Het is een schuld die ik niet kan afbetalen.'

Barneveld gaat in mei in première en wordt maandag 18 mei uitgezonden door de NPS.

De absurde schaamte van overlevenden

YOERI ALBRECHT ■ *Het zien van de documentaire 'Een gelukkige tijd' van Oeke Hoogendijk en Paul Cohen stemt tot verbazing. Waarom zouden joden die de oorlog hebben overleefd zich waar dan ook schuldig over voelen? Toch komt dat gevoel voor. Bij mensen die in het kamp De Schaffelaar in Barneveld werden geïnterneerd, bestemd voor 'verdienselijke' joden. Na vertoning op de televisie is de documentaire in de bioscoop te zien.*

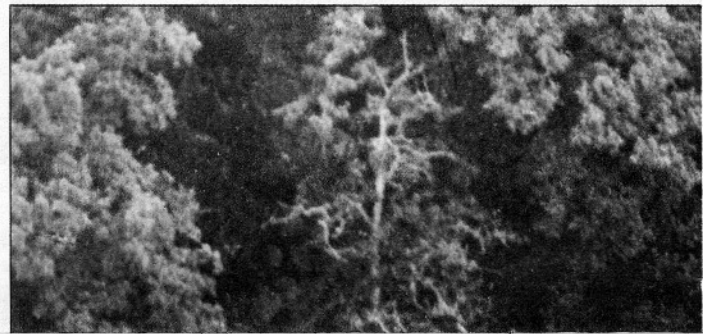
Iedere generatie beleeft de geschiedenis op haar eigen manier, plaatst het verleden in een ander perspectief, interpreteert de gebeurtenissen anders. Aangezien volgens sommigen de geschiedenis niets meer is dan de *fable connu*, het afgesproken werk van mensen, meest historici, is het van belang dat die afspraak steeds weer opnieuw gemaakt en afgestoft wordt. De laatste jaren hebben film en televisie in dit proces een steeds grotere invloed gekregen. Steven Spielberg's film *Schindler's List* bracht een

schokgolf teweeg die onder andere leidde tot een project dat de getuigenissen van *holocaust survivors* moet optekenen. Loe de Jong had het medium al eens effectief gebruikt voor zijn tv-serie over de Tweede Wereldoorlog waarmee hij er, wellicht meer nog dan met zijn magnum opus in vijftien delen, in slaagde de Nederlanders het gevoel te geven bewoners van een klein dapper landje aan de Noordzee te zijn dat, net als het Gallische dorpje van Asterix en Obelix, moedig en eendrachtig weerstand bood

Paul Cohen

aan de vreemde overheerser. De calvinistische Nederlander zag zichzelf toch al graag als uitverkoren, aangeraakt door God, soms keek hij jaloers naar dat andere uitverkoren volk, maar vaak ook met iets van ontzag. Nederland ziet zichzelf graag als het licht der naties. Onze opstelling in de oorlog rechtvaardigde het opgeheven vingertje in de buitenlandse politiek dat ons van oudsher toch al zo goed afging. Dat de Nederlandse bevolking verbazend weinig hulp bood aan joodse Nederlanders die weggevoerd werden om vermoord te worden (verbazend, als je bedenkt hoe relatief weinig anti-semitisch Nederland van oudsher was), is nu langzamerhand algemeen bekend. Van de ruim honderdtwintigduizend joodse Nederlanders die in 1940 in Nederland woonden, kwamen er ruim honderduizend om. Collega's en burens werden onder toezienend oog van Arisch Nederland op de trein gezet, bewaakt en opgepakt door Nederlandse politie. Hun spullen werden vaak, nog voordat de verhuiswagens van Puls ze ophaalden om ze vervolgens ten behoeve van Duitse oorlogsinspanningen te gelde te maken, door vinger-vlugge 'bewaariers' inge-

Hitlers gewillige beulen tot de overtuiging brachten dat de shoah te verklaren is uit een ingebakken Duits anti-semitisme), is in Nederland weinigen opgevallen. Ach, het was een ellendige tijd geweest – zand erover. De onderduikers moesten niet klagen, zij hadden de echte hel niet meegemaakt. De overlevenden uit de kampen hadden ook niets te klagen, zij hadden het er per slot van rekening toch nog levend afgebracht, en dat konden die miljoenen doden niet zeggen. De enigen die zich leken te schamen waren de overlevenden van de vervolging, en dat kwam eigenlijk wel goed uit. Er was tussen de vijfeneenhalfduizend Nederlandse kampoverlevenden één groep die speciaal zijn mond wilde houden. De ongeveer zeventienhonderd Barneveld-joden die vrijwel allemaal terugkeerden. Hun verhaal is weliswaar bekend, beschreven door Pres-

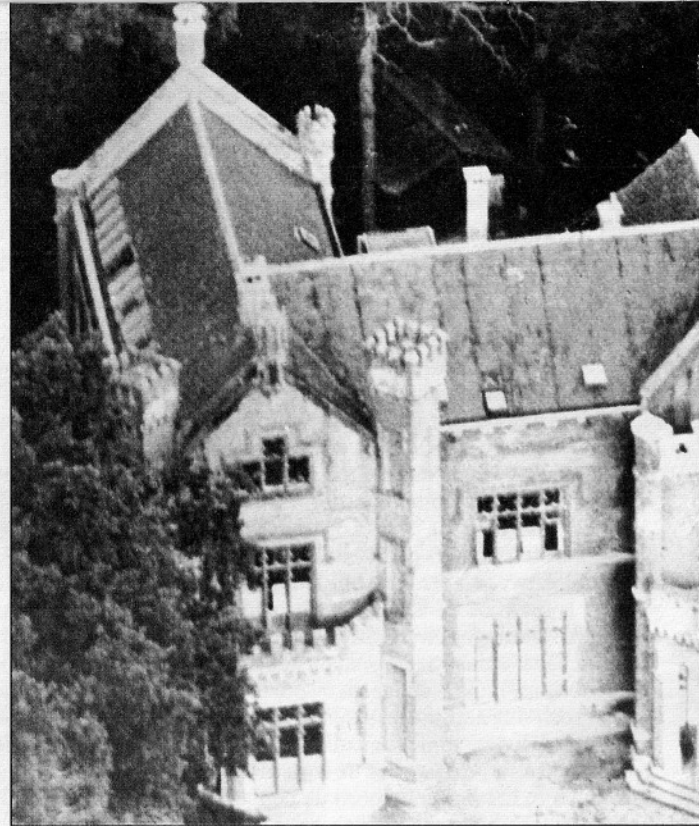

HANS VAN DEN BOGAARD

pikt. Dat deze vaderlanders vaak niet van zins waren de spullen na terugkomst van de rechtmatige eigenaren te retourneren, is na de vele verhalen die loskwamen naar aanleiding van de affaire Lippmann-Rosenthal waarschijnlijk algemeen bekend. Dat de terugkerenden zich niet luidder beklaagden, heeft behalve met de begrijpelijke angst van de vervolgd voor nieuwe problemen, te maken met een merkwaardig psychologisch mechanisme. De overlevers voelden zich schuldig, omdat zij leefden. Zij hadden het er levend afgebracht, wat zou je dan zeuren om have en goed? Maar de fundamentele vragen blijven. Hoe kon het gebeuren? Waarom deed niemand iets en hoe schuldig waren de omstanders? Het onderwerp lijkt de laatste jaren eerder dichterbij te komen dan verder weg te raken.

In Nederland werd de geschiedenis van de jodenvervolgung, en de onverkwikkelijke betrokkenheid daarbij van tal van keurige Nederlanders, al vroeg op schrift gesteld (Abel Herzberg, Jacques Presser). Toch bleef het in de beeldvorming vooral een zaak tussen joden en Duitsers. Dat de Nederlandse ambtenaren die overuren draaiden om in de bevolkingsregisters uit te zoeken wie er zoal een joodse grootmoeder had, net zulke gewone burgers waren als de mannen uit Hamburg van Polizeibatallion 101 (die Daniel Goldhagen in zijn boek

ser en De Jong, maar zelf deden ze er liever het zwijgen toe. Juist over deze groep gaat de anderhalf uur durende documentaire van Oeke Hoogendijk (1961) en Paul Cohen (1957), die volgende week maandag in première gaat. De makers vinden het tijd dat de groep uit haar zwijgen verlost wordt. Deze ongeveer zevenhonderd 'verdienste-lijke' joodse Nederlanders hadden het geluk op een lijst te staan van secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken mr. K.F. Frederiks. Het waren wetenschappers, kunstenaars, artsen en industriëlen. Ze zouden niet naar het oosten gevoerd worden maar

in Nederland mogen blijven. Aangezien toch voortdurend mensen van de lijst werden opgepakt, zorgde Frederiks voor een interneringsoord in Barneveld. Kasteel De Schaffelaar en later ook het nabijgelegen huis De Biezen. Hier zaten onder anderen de joodse leden van het Concertgebouworkest, maar ook de vorige week overleden rechtsgeleerde David Simons, de beeldhouwer Wertheim en ook de jurist Abel Herzberg met zijn gezin.

De film gaat ogenschijnlijk over een klein detail van de vervolging in de Tweede Wereldoorlog, maar veel belangrijker is de lange periode daarna. De jaren van in het reine komen met het wonder van het overleven. Wat maakt toch dat iedere overlevende schijnt te denken dat hij eigenlijk dood had moeten zijn? Dat de overlever zich voor dat voortleven moet schamen omdat een Oostenrijkse *Gefreiter* bedacht had dat hij het verdiende te sterven.

De absurde schaamte van de overlever wordt in deze documentaire nog eens uitvergroot. Een van de geïnterviewden: 'De Barneveld-joden weten bliksems goed dat het fout was bij deze groep te gaan.' Een ouder echtpaar in Israël legt uit dat ze voor hun overleven betaald hebben met een op jonge leeftijd overleden kind. Gelukkig groeiden de andere kinderen voorspoedig

dendom nauwelijks een rol speelt, vormt voor zijn schuldgevoel geen belemmering. De film laat hier een kans liggen. Het bestaan van de schuldgevoelens wordt prachtig in beeld gebracht. Maar het verweer blijft in de lucht hangen. Moesten die notabelen zich niet toch een beetje schamen voor hun geprivilieerde status? Ze zaten toch heerlijk buiten terwijl elders in Europa de gaskamers al volstroonden? De historicus Jacques Presser neemt het in zijn boek *Ondergang* de groep kwalijk dat ze in bescherming werden genomen louter vanwege het criterium dat ze tot de 'Joodse intellectuele bourgeoisie' behoorde, 'aldus een klassescheiding markerende die tot de afschuwelijkste bladzijden van de historie van het Nederlands Jodendom in bezettingstijd hoorde'. Dat dit een grove vorm van *blaming the victim* is, de wereld op wrede inhumane wijze op zijn kop gezet, had wat mij betreft in de film duidelijker tot uiting mogen komen.

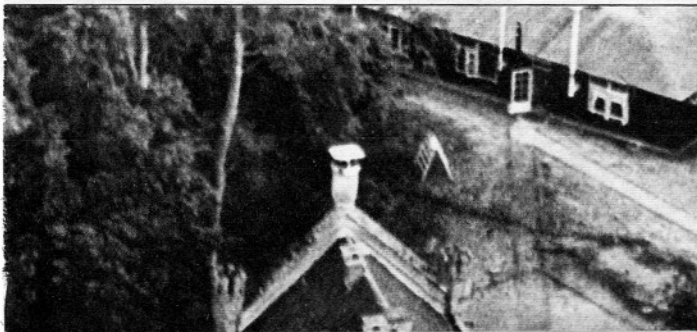
Volgens de makers van de documentaire is er voor de Barnevelders sprake van een moreel dilemma. 'Het lijstenprobleem,' zegt Oeke Hoogendijk, 'bestaat natuurlijk nog steeds. Er waren in de Koude Oorlog, en nu waarschijnlijk nog steeds, lijsten van belangrijke mensen die in de atoomvrije bunkers mochten. Het probleem van de film is er een van alle tijden.' Paul Cohen maakt de vergelijking met de *Titanic*, wie gaat er het eerst in de boten? Maar gaat die vergelijking op? Volgens dichteres Judith Herzberg, die als kind ook in Barneveld zat, maar vlak voordat de groep overgebracht werd naar kamp Westerbork de benen nam en onderdoek, zijn vergelijkingen moeilijk. 'Het is alsof er iemand met een bijl op je af

wet nog leven. Dat kan je je best voorstellen van iemand wiens hele familie omgekomen is. Menselijk alleszins begrijpelijk, maar rationeel gezien een raar verwijt. Ik denk wel dat alle overlevenden zich schuldig voelen. Nu wordt het nog maar zachtjes gezegd, maar in de jaren na de oorlog werd gezegd dat wij ons speciaal schuldig moesten voelen. En de Barnevelder had zelf ook al gedacht dat hij schuldig was. Daarom wordt hij bij zo'n irreële beschuldiging ook niet heel kwaad.' De film begint zelfs met Tels' voorgelezen verklaring tussen de schuifdeuren. 'Ik ben tegen deze film. De geschiedenis van de Barnevelders is een uitzondering.' Hij vindt dat gekeken moet worden naar de grote groep slachtoffers, 'niet naar dat kleine groepje dat gered is'. Dat zou een verkeerd beeld geven. Aan de telefoon: 'Het is toch niet voorstelbaar. Je komt niet zoveel te weten en het verdunt slechts de absolute wreedheid. Zelfs voor mij is het eigenlijk nog steeds onmogelijk om voor te stellen.' Toch geeft hij zelf een van de meest aangrijpende getuigenissen van de film. In 1945 wordt een grote groep Barnevelders in Zwitserland door Himmler uitgewisseld tegen geld (dat de Duitsers dank zij een trucje nooit bereikte). Als de groep door de straten van het vrije Sankt Gallen loopt, is het vrijdagavond, de avond van de sabbat. Een man stapt van de stoep en geeft het zusje van Tels een reep chocolade. '*Gut sjabbes mein Kind*,' zegt de man. Tels beseft dat het een joodse man is. Met moeite

Oeke Hoogendijk

brengt hij uit dat het een beslissend moment in zijn leven is geweest. Hij beseft op dat moment dat hij altijd joods zou zijn. Het paradoxale is dat juist Tels de film zo aangrijpend maakt. Hij haalt zijn eigen statement van het begin van de film onderuit. Niet door de hele jodenvervolging weet hij dat hij joods is, niet door de ideologische oorlog van de nazi's, maar door een klein gebaar komt hij tot een voor hem emotioneel en belangrijk inzicht. In de hele film wordt juist aan de hand van anekdoten het verleden zichtbaar. De entomoloog die tot in concentratiekamp Theresienstadt aan zijn verzameling insecten blijft werken. Op het moment dat de joden als ongedierte vernietigd worden, houdt hij zich staande met zijn passie, het catalogiseren van libellen, vlinders en schorpioenspinnen. Daar is de documentaire sterk in, en daarmee is het ook een belangrijk historisch document. Iedere generatie gaat anders met het verleden om, en deze twee filmmakers van de tweede generatie (Oeke Hoogendijks moeder was een Barnevelder) maken gevoelens zichtbaar die tot voor kort onbesproken bleven. Niet de grote verschrikking maar de kleine verhalen brengen de kijker dichter bij de absurditeit van die dagen – al blijft de volle omvang van de misdaad toch onvoorstelbaar.

Een gelukkige tijd. Het verhaal van de Barneveld-joden. Een film van Oeke Hoogendijk en Paul Cohen. Maandag 18 mei, 20.30 uur, NPS. Daarna in de bioscoop.

Joods interneringsoord 'Kasteel de Schaffelaar' in Barneveld

op, snikt de man. Hij heeft de religie teruggevonden om op die manier te boeten voor zijn zonden. Hij dwingt zichzelf op zijn hoge leeftijd tot het leren van de ingewikkelde gebeden – hij mag geen fouten maken. Maar dat komt wat hem betreft prima uit, hij moet toch boeten voor zijn zonden. Als een geslagen hond voert hij aandachtig de rituelen uit. Het is een ontluisterend gezicht. Dat schuld en boete in feite een christelijk paar vormen dat in het religieuze jo-

komt en je springt opzij en de bijl komt op een ander neer. Dat is dan wel de schuld van de man met de bijl.'

Wat goed duidelijk wordt in de documentaire, is het mechanisme van valse hoop. Op een bepaald moment in 1942 stonden er veertigduizend mensen op de een of andere lijst. Iedereen hoopte op het stempel *bis auf weiteres zurückgestellt*. Zo voorkwamen de Duitsers iedere vorm van weerstand door solidariteit. De lijsten van de Joodse Raad zijn wat dat betreft berucht.

Professor Martinus Tels (1926), oud-rector magnificus van de Technische Universiteit Eindhoven en zelf Barnevelder, aan de telefoon: 'Het probleem was: wat doe je met de

lijken? Een logistiek probleem. Ze moesten de joden uit het zicht vermoorden. Ze hadden een probleem gehad als de joden hadden gezegd dat ze het vertikten om te gaan, hadden gezegd: schiet ons hier maar dood, ik ga niet. De joden wilden niet zien dat de Duitsers gingen doen wat toch het meest voor de hand lag. Mijn overtuiging is toch dat iedereen denkt dat hij onsterfelijk is. Niemand kan zich zijn eigen dood voorstellen. Dat ik me over de zaak schuldig voel is onvermijdelijk, dat ligt in de psychologische aard van de mens, ben ik bang. Wat ons verweten wordt, is in feite het feit dat

HANS VAN DEN BOGAARD

Verstandige film

Frits Abrahams

„Het beeld van een van de eigenaardigste en voor latere geslachten misschien onbegrijpelijkste episoden in een aan onbegrijpelijkheden toch wel heel rijke tijd.”

Aldus dr. J. Presser in *Ondergang* over de geschiedenis van de Barneveldjoden, een groep van ongeveer 700 Nederlandse joden die de oorlog kon overleven. Hoe dat precies mogelijk was, zal wel altijd een raadsel blijven. Het staat in ieder geval vast dat het begon met een initiatief van mr. K.J. Frederiks, de toenmalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, die van Generalkommissar Schmidt een lijst mocht opstellen met 'verdienste-lijke joodse Nederlanders'.

Deze elite kreeg eerst betrek-

kelijk geriefelijk onderdak in kasteel De Schaffelaar in Barneveld om vervolgens tóch te worden gedeporteerd naar Westerbork en Theresienstadt. Vrijwel de gehele groep wist te overleven.

Paul Cohen en Oeke Hoogendijk maakten onder de titel *Een gelukkige tijd* voor de NPS een documentaire over deze groep die gisteravond uitgezonden werd. Voor Oeke Hoogendijk betekende het ook een zoektocht naar de wortels van het trauma van haar eigen moeder, een van de Barneveldjoden. Zij had nooit over de oorlog willen praten, want Barneveldjoden hadden immers geen recht van spreken. Wie op deze manier overleefd had, was onderwerp van verdenking.

De filmers bleken zich niet op de machinaties achter de lijst van Frederiks te hebben geconcentreerd, maar op het naoorlogse lot van de overlevers. Hoogendijk in de *VPRO Gids*: „Het thema is voor mij: de onvoorstelbaarheid van het feit dat mensen die zelf slachtoffer zijn, zichzelf schuldig zijn gaan voelen.”

Dat thema werd vooral in het tweede deel van de documentai-

re goed en aangrijpend uitgewerkt. Het eerste deel kenmerkte zich door een zekere vlakheid, saaiheid bijna, omdat het leven in Barneveld nogal schetsmatig werd afgedaan. Bij Presser valt daarover meer te lezen, al gaat ook hij er niet erg diep op in.

De film raakte mij pas toen de deportaties naar Westerbork en Theresienstadt aan de orde kwamen. Vanaf dat moment beseft je als kijker hoezeer ook deze groep van zogenaamd geprivilegieerde joden geleden moet hebben onder de onzekerheid over hun lot. De periode van Barneveld had voor sommigen, vooral de kinderen, in zeker opzicht nog voor 'een gelukkige tijd' kunnen doorgaan, maar de werkelijkheid van Westerbork en Theresienstadt was heel wat grimmiger.

Een kleine groep werd op het einde van de oorlog van Theresienstadt naar Zwitserland gestuurd. De manier waarop zij over hun bevrijding praatten, vormde een ontroerende climax van de film. Zó kunnen alleen mensen praten die, al was het dan vooral in psychologisch opzicht, de ergste ontberingen hebben moeten doorstaan.

Een begrip als 'schuld' wordt tegen die achtergrond een lege, zinloze huls. Toch blijft menige overlevende eronder gebukt gaan.

De film opende treffend met een statement van een van de overlevenden, professor Martinus Tels, die het 'een onverstandige film' noemde omdat hij ons niets kan leren over de massaslachting van al die andere joden. Sommige andere overlevenden van de Barneveldgroep wilden helemaal niet meewerken aan deze film.

Daartegenover stond de houding van mensen als Herman van Praag die zei: „Ik ben er trots op dat mijn vader ons heeft gered door wat hij was als mens en intellectueel.” En een ander, Boes Lankhout, zei provocerend tegen interviewer Hoogendijk: „Wat was rechtvaardig? Een Weinreb-stempel? Een Joodse raadstempel? Een goed onderduikadres gekregen te hebben? Er niet-joods uitzien en zonder ster te hebben kunnen rondlopen? Kunt u mij uitleggen wat rechtvaardig is? Ik ben er heel dankbaar voor. En nou jij. Je weet niks, hè? Goed.”

Martinus Tels had ongelijk. De holocaust begon óók in Barneveld.